УДК 371+821.512.14

Г.Н. Мөхәрләмова,
Д.М. Абдуллина

ӘДӘБИЯТ ДӘРЕСЛӘРЕНДӘ ХРОНОТОПНЫ ӨЙРӘНҮ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

В статье рассматривается проблема изучения хронотопа на уроках родной (татарской) литературы в школе. Анализ литературного произведения в аспекте художественного времени и пространства дает возможность более глубокого его понимания. Изучение этих категорий должно проходить последовательно. Учащиеся, шаг за шагом вникая в суть этих понятий, учатся определять их роль в осмыслении идейно-художественной стороны литературного произведения. Это также позволяет расширить теоретико-литературные знания учащихся, формирует у них правильное эмоционально-ценностное восприятие художественного текста.

Ключевые слова: хронотоп, художественное время, художественное пространство, хронотопический образ, открытое пространство, закрытое пространство, бинарная оппозиция, хронотоп дороги, перцептуальный хронотоп.

Бүгенге мәктәптә әдәби белем бирүнең төп максатларыннан берсе – китапны яратып һәм аңлап укучы шәхес формалаштыру. Аңа ирешү өчен укучыларны әдәби әсәрне анализларга өйрәтү мөһим эшләрдән санала. Әсәргә анализ ясау аны тирәнрәк аңлау, алга таба әдәби әсәрләрне мөстәкыйль сайлый белергә, бәяләргә өйрәтү өчен кирәк. Мәктәптә әдәби әсәрне анализлау һәрвакытта әдәбият белеме фәнендә эшләнгән теоретик материалга нигезләнә. Ягъни әсәрне өйрәнгән вакытта, укучының игътибарын әдәби әсәр поэтикасын анализлауга җәлеп итеп, сүз сәнгатенең закончалыклары турында билгеле бер белемне үзләштерүгә ирешелә. Димәк, әдәби-теоретик төшенчәләрне үзләштерү әдәбият укытуда аерым урынны били. Алар арасындагы әдәби вакыт һәм урын төшенчәләре дә әдәби әсәрне тирәнрәк аңлауга, аның идеясенә төшенүгә хезмәт итәләр.

Белем бирүгә куелган заман таләпләреннән чыгып, бу категорияләрне әдәбият буенча программа эчтәлегенә кертү зарури саналса да, нигездә, аларны өйрәнү татар мәктәпләренең югары сыйныфларында гына күздә тотыла. Шуның белән бергә әдәби вакыт һәм урынны әдәби әсәр жанры, композицион үзенчәлекләр белән бәйләнештә өйрәнү җитәрлек дәрәҗәдә каралмаган. Хронотопның күп кенә үзенчәлекле якларын истә тотып, аларны әсәр мисалында анализлау да юк дәрәҗәсендә дияргә мөмкин.

Әдәби вакыт һәм урын, ягъни хронотоп теләсә кайсы сәнгать (әдәби, музыка сәнгате, рәсем, театр сәнгате) әсәренең аерылгысыз, мөһим өлеше, үзенчәлеге

булып тора. Әдәбиятта вакыт һәм урын категорияләрен өйрәнү чынбарлыкның сәнгатьчә чагылышын, әдәби әсәрнең эчке спецификасын ачып бирүгә, әсәрне кабул итү закончалыкларын ачык аңлауга ярдәм итә.

Әдәби әсәрдә вакыт һәм урын пространство белән бәйле булган һәм вакыт тарафыннан билгеләнгән һәрнәрсәдә дә (сюжетта, пейзажда, портретта һ.б.да) чагылыш таба ала. Шуңа күрә хронотоп категориясен тикшерү әсәрнең сюжет, композицион һәм жанр үзенчәлекләре белән бергә алып барылырга тиеш дип саныйбыз.

Әсәрдә вакыт һәм урын мөнәсәбәтен күрү җиңел эш түгеллеген дә истә тотарга кирәк. Аларны күз алдына китерү, аңлау билгеле бер кыенлык тудырырга мөмкин, чөнки кеше вакыт һәм урынны субъектив рәвештә генә кабул итә. Шуңа күрә әлеге эшне башкарганда укучыга укытучының ярдәме кирәк. Хронотоп төшенчәсен аңлату конкрет әсәргә анализ ясау мисалында оештырыла. Гадәттә, бу категорияләрне өйрәнү катлаулы булмаган, киң таралган хронотопик образларны тикшерүдән башланып, алга таба этаплап дәвам ителә. Укучылар, укытучы ярдәме белән, бу төшенчәләрнең асылын аңларга тырышалар, алар ярдәмендә әдәби әсәрнең идея-художество эшләнешен билгелиләр.

Хронотоп төшенчәсе белән танышуны урта сыйныфларда (5 нче сыйныфтан ук) башларга мөмкин. Бу вакытта анализлау өчен эпик әсәр алынса, дөресрәк була. Кечерәк хикәя мисалында теге яки бу вакыйга барган вакыт һәм урынны билгеләргә тәкъдим ителә. Мәсәлән, 6 нчы сыйныфта Г. Ибраһимовның «Яз башы» хикәясен өйрәнгән вакытта укучылар, әсәрдә тасвирланган ел фасылыннан һәм аның белән бәйле урыннан чыгып, әдәби вакыт һәм пространствоны билгели алалар. Алга таба бүлмә, йорт пространствосының тасвирламасын тикшерүне оештырып мәсьәләне катлауландырырга була. Бу вакытта әлеге пространствоны билгеләп торучы аерым детальләргә игътибарны юнәлдерү аларның мәгънә белдерүче функцияләрен аңлауны тәэмин итә. Һәр очракта да укучылар тексттан мисаллар китерә.

Пространствоны анализлаган вакытта укучыларга хронотоп билгеләрен төгәл табарга түбәндәге биремнәр ярдәм итә: Әсәрнең бу өлешендә тасвирланган урын белән бәйле предметларны атагыз? Алар урынны ни рәвешле билгелиләр? Ничек уйлыйсыз: алар җитәрлек биреләме, әллә автор кайбер предмет һәм күренешләрне төшереп калдырганмы? Ни өчен? Урынның вакыт белән бәйләнеше нәрсәдә чагылыш таба? Урын геройны ничек характерлый? Әдәби әсәр текстында геройның әлеге урынга мөнәсәбәте чагылыш табамы? Ул аның шәхси пространствосын билгеләргә ярдәм итәме? Яки пространство геройның шәхси идивидуальлеген чагылдыра аламы? Шушы сорауларга җавап эзләү процессында укучылар әдәби текстта урын һәм вакыт образларын мөстәкыйль рәвештә табарга өйрәнәләр.

Зуррак сыйныфларда пространствоның ачык һәм ябык

төрләре белән танышу оештырыла. Биредә беренчесенә – кыр, дала, урман, елга, мәйдан, икенчесенә бүлмә, йорт, төрмә образларын мисал итеп китерергә мөмкин.

Татар әдәбиятында, ачык пространство образы буларак, Идел елгасына еш мөрәҗәгать ителә. Укучылар әсәрләрдә аның төрле мәгънә алуын да билгеләргә тиеш булалар. Мәсәлән, Идел хронотобы, ачык пространство хасил итеп, вакыйгалар барган урынны билгели, гомер белән тиңләштерелеп, аның агышын, өзлексез булуын аңлата, Идел, татар халкының анасы рәвешендә кабул ителеп, аның яклаучысы булып та карала. Шулай ук, язучылар төп геройның хис-кичерешләре үзгәрүен күрсәтү өчен дә Идел образын кулланалар.

Ябык пространствоның бер төре булган йорт образына укучыларның игътибарын Ф. Әмирханның «Хәят» повестен өйрәнгән вакытта юнәлдереп була. Ул тар һәм һавасыз күпсанлы бүлмәләр чагыштырмасында бирелә. Укучылар бу очракта йортны ябып куелган читлек, кысан урын итеп күзаллыйлар. Боларның барысының да төп геройның күңеленә тәэсир итүенә бәйле рәвештә, «урын кешене үзенә тарта торган сыйфатта, кеше урынның үз өстеннән хакимлек итүен тоярлык, аның эчке дөньясына тәэсир итәрлек оештырылган»ны [Заһидуллина, б. 57] ачыклыйлар.

Алдагы этапта конкрет урын һәм вакыт образлары өстендә эш дәвам ителә. Мәсәлән, күп кенә әсәрләрдә юл хронотобы ачык чагылыш таба. Юл, геройның аны үтүе күп очракта аның максатын эзләвен һәм аңа ирешүен аңлата, шуңа тәңгәлләштерелә. Әлеге пространство образы әдәби герой турында күп мәгълүмат бирә ала, аның көчле һәм йомшак якларын, җәмгыять белән мөнәсәбәтен, максатына ирешү юлларын, шәхси әхлакый кыйммәтләрен характерлау аша укучының фикер йөртү мөмкинлеген ачыклый. Юл дәвамында геройларның холыклары, кешеләргә, чынбарлыкка мөнәсәбәтләре ачыла. Мәсәлән, М. Галәүнең «Мөһәҗирләр» исемле романының икенче өлешендә сурәтләнгән дөнья берөзлексез хәрәкәттә бирелә. Юл хронотобы хәрәкәт юнәлешен барлыкка китерүче бер чара буларак аңлашыла. М. Галәү юл хронотобы ярдәмендә хикәяләүгә төрле персонажлар кертә, геройларны төрле сынаулар, хәвеф-хәтәрләр алдына куюга ирешә. Юл укучыларга әсәр геройларының уңай һәм шул ук вакытта тискәре сыйфатларын ачыкларга, аларның рухи үсешләрен күзәтергә дә ярдәм итә.

А. Гыйләҗевның «Өч аршын җир» повесте да юл хронотобына нигезләнеп анализланырга мөмкин. Бу вакытта укучылар геройның туган ягына кайтуын аның әхлакый яктан үзкамилләшүенә ярдәм итү буларак кабул итәләр.

Әсәрдә урын алган юл хронотобының үзенчәлекләрен билгеләү максатыннан укучыларга түбәндәге сорауларны тәкъдим итәргә мөмкин:

– Укучылар, игътибар иткәнсездер инде, язучы юлның төрле күренешләрен бирә. Юл хронотобы нинди мәгънәләрне ачыклап

килүен күзәтик. Поезддан төшеп, Шәмсегаянны машинада хастаханәгә озатып барганда, юл кинәт тарая. Бу очракта юл хронотобы нинди мәгънә ала икән? Ничек уйлыйсыз?

– Мирвәлинең күңелен ни өчен туп-туры юл борчый, ни өчен туры, тигез юл да аңа бер дә ошамый? Кинәт борылыш пәйда булгач, ул моңа шатланамы?

– Геройларның юллары кайсы юнәлештә бара? Моны ничек аңларга мөмкин?

– Юл гел туры гына барамы? Шул урынны табып укыгыз. Әсәрдәге үзәннәр, чокырчакырлар, таучыклар нәрсәне аңлата?

– «Ук кебек сузылып яткан киң юл буп-буш иде» дип, автор нәрсә әйтергә тели?

– Авылга якыная барган саен юл тарая төшә, Мирвәли аты белән кинәт юлсыз җиргә кереп китә. Ул нәрсә эшләргә тели? Мирвәлинең Шәмсегаянны шунда гына җирләп, авылга кермичә качып китү ниятенә ничек карыйсыз? Юлсыз калу, барган юлдан тайпылу нәрсәне аңлатырга мөмкин?

Бу сорауларга җавап бирү процессында укучылар әдәби әсәрнең идея-мәгънә эчтәлегенә төшенүдә юл хронотопик образының зур әһәмияткә ия булуын аңлыйлар, ягъни теманы өйрәнүнең предмет нәтиҗәсе булып укучыларның әсәр идеясенә төшенүдә юл хронотобының ролен аңлауга ирешүләре тора.

Укучыларга әдәби вакыт һәм урын характерының кеше тормыш иткән төрле өлкәләрдә чагылыш тапкан дөнья образларына бәйле булуын аңлау да мөһим. Бу вакытта әдәбиятта культурологик мәгънәгә ия булган һәм татар халкының билгеле бер яшәү рәвешен символлаштыручы хронотопик образлар (юл, тупса, туган җир, нигез, ишегалды, морзалар утары, урман, өй, Идел [Татар әдәбияты. Теория. Тарих, б. 33]) булуын күрсәтергә кирәк. Укучылар әлеге хронотопларның һәркайсы үзенә хас мәгънәгә ия булуын аңларга тиеш була. Аерым алганда, Г. Исхакыйның «Көз» повестенда пристань образы ике геройның, озак очрашмый торганнан соң, күрешү урыны – очрашу хронотобы буларак күзаллана. Г. Кутуйның «Тапшырылмаган хатлар» повестенда исә пристань, киресенчә, аерылышу хронотобына туры килә, чөнки әлеге пространство образы Галиянең туган шәһәреннән пароходка утырып китүе, элеккеге тормышы белән хушлашуы һәм яңасына юл алуы буларак аңлашыла. Шул рәвешле укучыларда бер үк хронотопның төрле әсәрләрдә төрле мәгънәгә ия булуына төшенү процессы бара.

Өлкәнрәк сыйныфларда укучыларның хронотоп турында билгеле бер күзаллаулары барлыкка килә, алар аңа тулы анализ бирергә әзер булалар. Мәсәлән, 9 нчы сыйныфта Г. Исхакыйның «Көз» повестен өйрәнгән вакытта анализ башында әсәрнең композицион яктан төрле вакытта һәм төрле урында барган вакыйгаларны тасвирлаган өч өлештән торуына игътибар итәләр. Беренче өлешнең эченә кертелгән калган икесенең аның сәбәп-нәтиҗәсе дә бу-

лып торуын билгелиләр. Әсәрдә беренче өлеш, анда соңыннан булган вакыйгалар турында сөйләнсә дә, хронологик яктан, киресенчә, алдан бирелә. Укучылар моңа аның көзге ел фасылында сөйләнүенең дә ишарә итүен җиңел билгели алалар.

Әсәрдә ике героиня – Нәфисә белән Гөлсемнең яшәү рәвешләре белән бер-берсеннән үзгә булган тормыш пространстволары капма-каршы куелуын укучыларга схематик рәвештә түбәндәгечә күрсәтеп бирергә мөмкин.

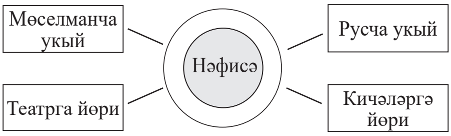

яки

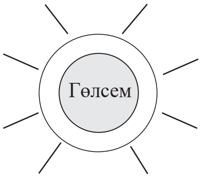

Алга таба укучылар шундый схемаларны мөстәкыйль төзи башлыйлар. Мәсәлән, Гөлсем белән Нәфисәнең пароходта бер-берсе белән очрашып, танышып мәхәббәт тарихларын бер-берсенә сөйләп пространстволары белән якынаюын укучылар схемада түбәндәгечә чагылдыралар.

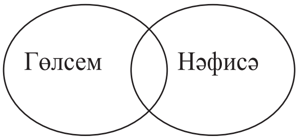

Әсәрдәге вак кына деталь дә әдәби вакыт һәм урынны билгеләүдә үз өлешен кертә ала. Мәсәлән, повестьта Нәфисәләрнең өйләренә Хәлил кунакка килгәч, Нәфисә, төшеп, үзе үк аңа ишекне ача. Әлеге күренеш Нәфисәнең егетне күңеленә якын кабул итәргә әзер булуын күрсәтеп тора. Ләкин кызның әтисе бу егетне бик тиз генә кабул итәргә ашыкмый, аның фикеренчә, ул бөтенләй башка мохиттә тәрбияләнгән, ягъни Нәфисә белән бу егетнең пространстволары тәңгәл түгел. Шуңа күрә беренче тапкыр егет Нәфисәләрнең өенә (пространстволарына) ничек кергән, шулай чыгып та китә. «Ишек ачылды, ябылды, егет югалды» дигән җөмлә шуңа ишарә итә.

Схемада бу күренеш түбәндәгечә күрсәтелә ала:

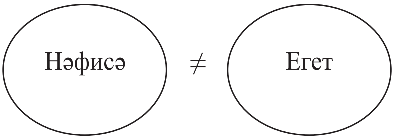

Егетнең Гөлсем белән мөнәсәбәтләрендә дә шундый аерым детальләр билгеләнә. Әйтик, яшьләр арасында барлыкка килгән упкынның көннән-көн тирәнәюен язучы алар барысы бергә су буена ял итәргә баргандагы вакыйга аша күрсәтә. Гөлсем белән Паша төрле арбаларга утырып барырга мәҗбүр булалар: «Пашаларның арбасы гына һаман артта бара» иде. Укучылар Ерак/Якын оппозициясенең бу очракта Югары/Түбән оппозициясенә туры килеп, егетнең социаль хәле ягыннан да Гөлсемнән үзгә икәнлеген күрсәтүче билге булуын аңлыйлар.

Бинар оппозицияләрне кулланып хронотоп төшенчәсе белән

эшләү укучыларны күп өстәмә мәгълүмат бирүе белән кызыксындыра. Лирик әсәрләрне анализлаганда да бу яктан тикшерү кызыклы нәтиҗәләргә китерергә мөмкин. Мәсәлән, Дәрдемәнд иҗатын өйрәнү барышында укучылар шагыйрьнең кеше гомерен ике өлешкә – үткәнгә һәм хәзергегә бүлүен күрәләр. Дәрдемәнд шигырьләренең күпчелегендә әлеге ике вакыт катламы бер-берсенең дәвамы буларак түгел, ә бәлки капма-каршы куелган төшенчәләр итеп шагыйрь әсәрләрендә Үткән/Хәзерге оппозициясен билгеләү аша кабул ителә.

Дәрдемәнд шигъриятендә яшьлек, ягъни шагыйрь өчен үткәндәге тормыш яз образына тиңләштерелә. Гомернең язы – яшьлек, календарь вакытның «шифалы, нурлы, хуш исле» яз фасылына туры килә. Хәзергесе исә кыш образында тәгаенләнә. Ул шагыйрь өчен яшәү мәгънәсенең югалуын, гомеренең тәмамланганлыгын билгели. Аны аңлау аша укучылар Дәрдемәнднең пессимистик хисләренең сәбәпләренә төшенәләр.

Дәрдемәндтән аермалы буларак, хәзерге чор шагыйре Р. Фәйзуллин лирик геройның тормыш юлы ике ноктадан – яшьлек һәм картлыктан гына, ягъни яздан һәм кыштан генә тормавына басым ясап, аның әле алтын уртасы – җәе, ягъни адымнарны саный торган, көчне чамалый торган, бар нәрсәгә дә саклык белән карап эш итә торган вакыты да булуын сөйли.

Мәктәптә Р. Фәйзуллин иҗатын өйрәнгән вакытта әдәбият программасы шагыйрьнең вакыт, тарих, тормыш турында фәлсәфи уйлануларын тикшерүне дә күздә тота. Укучылар бинар оппозицияләр белән эшләү барышында шагыйрьнең вакыт агышын күзәтеп, аның мәңгелеген билгеләвен, кеше гомерендәге яшьлек, картлык кебек чорларның үзенчәлекләрен барлавын, аларга үз мөнәсәбәтен белдерүен күрә алалар.

Югары сыйныфларда әдәби әсәрне вакыт һәм урын аспектында анализлау перцептуаль хронотопка мөрәҗәгать итүне дә күздә тота. Билгеле булганча, ул – әсәр геройлары белән булган психологик процессларга бәйле. Перцептуаль хронотоп, субъектның тышкы һәм эчке тәҗрибәсен билгеләп, художестволы образ формасында чагылыш таба. Әсәрләрдә перцептуаль хронотоп геройларның хатирәләре, уйлары, хыяллары, төшләре, саташулары рәвешен ала. Әдәби урын һәм вакыт категорияләре белән эшләү барышында укучылар бу төшенчәләрнең субъектив булуын аңлыйлар. Объектив урын һәм вакыттан аермалы буларак, ул – субъектив дөньяның билгеле бер күренешләренә, ягъни кешенең психик халәтенә, эчке дөньясына юнәлгән була.

Г. Рәхимнең «Идел» повестенда, перцептуаль хронотопның бер формасы буларак, геройның уйланулары, хыяллары да тасвирлана. Ильяс, еш кына, хыялга бирелергә ярата, бу аның романтик рухлы булуы белән бәйле. Ильясның хыяллары чиксез, кайберләре саташу вакытында, кайберләре ялгыз чакларында килә. Мондый вакытларда ул үзен шагыйрь дип хис итә. Ильясның төшләре

күп очракта саташу рәвешен ала. Ильяс бизгәк белән авырганда күп саташа. Саташулары үзләренең үзенчәлекле эчтәлекләре белән аерылып торалар, күпчелек очракта геройның халәтен чагылдырып бирәләр. Мәсәлән, бер төшендә герой текә ярдан тәгәрәвен күрә. Куллары-аяклары белән тырмашып, туктамакчы да була, ләкин булдыра алмый, «аякка гер таккандай», түбәнгә шуа. Биредә Югары/Түбән оппозициясе билгеләнә. Шуның аша укучылар геройның тормышта үзенә урын, күңел тынычлыгы таба алмавын аңлыйлар.

Шулай итеп, укучылар күптөрле һәм тирән мәгънәгә ия булган хронотопларның барлыгын аңларга тиешләр. Әсәрләрне әдәби вакыт һәм урын үзенчәлекләре нигезендә анализлау һәм шәрехләү укучыларның әдәби-теоретик белемнәрен, әдәби текстны кабул итүне камилләштерүен тәэмин итә һәм әсәргә карата дөрес эмоциональ-кыйммәти мөнәсәбәт формалаштыра. Шул рәвешле әсәрне әдәби вакыт һәм урын аспектында өйрәнү аны кабул итү, анализлау һәм шәрехләү арасында бәйләнешләрне тирәнрәк аңлауга хезмәт итә.

Әдәбият

Бахтин М.М. Формы времени и хронотопа в романе // Вопросы литературы и эстетики. М., 1975. С. 234–407.

Заһидуллина Д.Ф. Әдәби әсәргә анализ ясау: урта гомуми белем бирү мәктәбе укучылары, укытучылар, педагогика колледжлары һәм югары уку йортлары студентлары өчен кулланма / Д.Ф. Заһидуллина, М.И. Ибраһимов, В.Р. Әминева. Казан: Мәгариф, 2005. 111 б.

Татар әдәбияты: Теория. Тарих / Д.Ф. Заһидуллина, Ә.М. Закирҗанов, Т.Ш. Гыйләҗев, Н.М. Йосыпова. Тулыл. 2 нче басма. Казан. Мәгариф, 2006. 319 б.

Мөхәрләмова Гөлназ Нурфат кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының милли мәгариф бүлеге мөдире

Абдуллина Диләрия Марат кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының милли мәгариф бүлеге әйдәп баручы фәнни хезмәткәре